

TERMINOLOGIJA HUMANISTIČKIH ZNANOSTI U HRVATSKOJ LEKSIKOGRAFIJI 18. STOLJEĆA

JOSIP VONČINA

(Filozofski fakultet, Zagreb)

UDK 808.62-316.4 "17"

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 22. II. 1996.

SAŽETAK. Hrvatska leksikografija započela je aneksnim rječnicima, a pun joj je uspon nagovijestio prvi samostalno tiskani rječnik, petojezični *Dictionarium* Fausta Vrančića, 1595. Svoje zlatno doba dosegla je u drugoj četvrtini 18. st., kada su tiskana tri enciklopedijska rječnika: *Dizionario* Ardelija Della Belle (1728.), *Gazophylacium* Ivana Belostenca (1740.) i *Lexicon* Andrije Jambrešića (1742.). Ti rječnici uvode znatan broj izraza potrebnih humanističkim znanostima. Tako nagovještaju terminologijska nastojanja 19. stoljeća: nacрте hrvatskih preporoditelja i temeljne prinose Bogoslava Šuleka.

1.

Utemeljiteljem hrvatskoga znanstvenog nazivlja novoga vremena smatra se Bogoslav Šulek,¹ koji je potekao iz mlađe generacije književnika ilirizma te je svoju terminologijsku djelatnost razvio u sedmom i osmom deceniju prošlog stoljeća. Od triju velikih Šulekovih rječnika za ovu su problematiku osobito važna dva: *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* (Zagreb, 1874.–75.) i *Jugoslavenski imenik bilja* (Zagreb, 1879.). Sami su pak ilirci isticali kako prije njih nije u Hrvata bilo znatnijih napora da se unaprijedi jezik znanosti. Već u prvome godištu svojega književnog glasila »Danice«, oni pokazuju da im je poznata cjelokupna tiskana starija hrvatska leksikografija od godine 1595. do 1810., pa poimence spominju sve njezine autore (Vrančića, Mikalju, Habelića, Della Bellu, Belostenca, Jambrešića, Voltića, Stullija),² ali i konstatiraju kako je »naše nazivoslovje (terminologia) dosad malo obđelano, koje drugim prispodobljenim jezikom ni malo nemanjka«.

Kad ilirci ističu da prije njih nije u Hrvata bilo ozbiljnijeg truda kako bi se unaprijedio jezik znanosti, oni svoju tvrdnju temelje na činjenici da su u prošlosti hrvatskome jeziku konkurirali strani, pa se u znanstvenom radu osobito iskorištavao latinski jezik. Tu situaciju na primjeru starog Dubrovnika (što su ga ilirci smatrali

¹ Usp. Ljudevit Jonke, *Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji*, u knjizi: *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb, 1965., str. 137–163.

² Članak *Slavo-ilirsko i slavo-česko narječje s drugim jezici vu ogledu bogatosti rječih prispodobljeno*, »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«, tečaj I, br. 48, Zagreb 5 grudna (= prosinca) 1835., str. 290.

kolijevkom hrvatske književnosti u prošlosti) prikazuje Dimitrija Demeter u članku *Misli o ilirskom književnom jeziku* na ovaj način:

»Budući da se je izobrazovanje našega jezika dogodilo u ono doba, kada su se ozbiljne znanosti po svih europskih državah u latinskom jeziku razpravljale, morao je dakle ovaj primjer i u skupnovladarstvu dubrovačkom, jedinom utočištu našega materinskoga jezika, tim više nasljednikah naći, čim je njegovo zemljište odviše maleno bilo, za da bi medju njegovim medjami *znanostna djela* dovoljni broj čitateljah zadobiti mogla. Usljed toga pisali su dubrovački učeni ljudi knjige od čisto-učenih predmetah u latinskom jeziku još i onda, kada su njihovi učeni drugari u ostalih europskih pokrajinah već počeli u svom materinskom jeziku znanosti tjerati. Iz toga uzroka morao se je naš jezik jedino s poeziom bavljati...«³

No, vodeći ljudi ilirskoga pokreta u svojim su tužaljka ponešto pretjerali. U dužemu vremenskom periodu što prethodi ilirizmu, tj. u završnom razdoblju tzv. starije hrvatske književnosti, razvila se bogata gramatičarska i, pogotovu, leksikografska djelatnost, za koju su ilirci dobro znali. Pokrivajući vremenski raspon duži od dva stoljeća, starija je hrvatska leksikografija dala ova tiskom objavljena djela: 1. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* Fausta Vrančića (Venecija, 1595.); 2. *Blago jezika slovinskoga – Thesaurus linguae illyricae* Jakova Mikalje (Loretto, 1649.); 3. *Dikcionar ili reči slovenske* Jurja Habelića (Graz, 1670.); 4. *Dizionario italiano, latino, illirico* Ardelija Della Belle (Venecija, 1728.); 5. *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium* i *Gazophylacium illyrico-latinum* Ivana Belostenca (Zagreb, 1740.); 6. *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples* Andrije Jambrešića (Zagreb, 1742.); 7. veliki rječnik Joakima Stullija u tri dijela po dva sveska (*Lexicon latino-italico-illyricum*, Budim, 1801.; *Rječosložje slovinsko-italijansko-latinsko*, Dubrovnik, 1806.; *Vocabolario italiano-illirico-latino*, Dubrovnik, 1810.); 8. *Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika* Josipa Voltića (Beč, 1802.).⁴ U tim se rječnicima hrvatski pojavio zajedno s četirima stranim jezicima: latinskim, talijanskim, njemačkim i mađarskim; uzmemo li u obzir i drugo izdanje Vrančićeva rječnika (*Dictionarium septem diversarum linguarum* Petra Lodareckera, objavljeno u Pragu god. 1605.), taj se broj povećava za još dva jezika: češki i poljski. U tom se obilju, dakako, javljala i potreba da se specifični, u latinskome jeziku stvoreni, znanstvenom radu potrebni izrazi prevedu na hrvatski jezik.

2.

Osobito plodno razdoblje starije hrvatske leksikografije nastupa neposredno uoči sredine 18. stoljeća. Za nepun decenij i pol izdaju se čak tri opsežna rječnika: Della Bellin *Dizionario* (1728.), Belostenčev *Gazophylacium* (1740.) i Jambrešićev *Lexicon* (1742.). U tome izuzetno važnom segmentu naše starije leksikografije očituje se i stupanj što ga je

³ Dimitrija Demeter, *Misli o ilirskom književnom jeziku*, »Danica ilirska«, tečaj IX, Zagreb, 1843., br. 1–3; citat iz br. 3, str. 9.

⁴ Za to su vrijeme nastajali i rječnici što su se sačuvali u rukopisu, od kojih spominjemo neke s kraja 17. i iz 18. st.: 1. talijansko-hrvatsko-latinski rječnik i hrvatsko-talijansko *Slovoslovlje* Ivana Tanzlingera Zanottija; 2. latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski rječnik Pavla Rittera Vitezovića (sačuvan je samo dio: *Lexicon latino-illyricum*); 3. *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* Adama Patačića.

postigao dotadašnji književnojezični razvoj. Specifičnost toga razvoja od renesanse do prosvjetiteljstva (tj. od kraja 15. do kraja 18. st.) bila je u tome što se hrvatski književni jezik ostvarivao u trima svojim bitnim vidovima, od kojih je svakome bilo temeljem jedno od osnovnih narječja. Tako u prošlosti govorimo o čakavskome, o kajkavskome i o štokavskome hrvatskom književnom jeziku. Ti se književnojezični tipovi nisu ostvarivali potpuno odvojeno jedan od drugoga, nego je među njima postojalo snažno preplitanje. Kao poseban tip mogli bismo, zapravo, izdvojiti onaj što je težio da u sebi poveže elemente svih triju narječja. Postojeći te trajno i snažno djelujući na neprekinutoj vremenskoj liniji (koju čine: pokupski glagoljaši u 14. i 15. st., hrvatski protestantski pisci i kulturni krug oko velikaških obitelji Frankopana i Zrinskih u 16. st., ozaljski krug u 17. st. [što je dao leksikografa Ivana Belostenca], Pavao Ritter Vitezović na prijelazu iz 17. u 18. st.), ta trodijalekatna književnojezična koncepcija nastoji stvoriti hibridni književni jezik.⁵ Formirao bi se on tako što bi mu u temelju bio arhaičniji gramatički sustav na koji bi se slobodno vezivali leksički elementi svih triju osnovnih narječja: čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga. Taj je književnojezični tip odigrao prvorazrednu ulogu u ponovnoj integraciji hrvatske književnosti i kulture (što je stjecajem nepovoljnih povijesnih okolnosti bila privremeno rascjepkana), a znatno je pridonio i zbližavanju na širem južnoslavenskom prostoru.

Opći književnojezični razvoj u Hrvata između renesanse i prosvjetiteljstva tekao je prema utrnuću čakavskoga književnog jezika, pa je u 18. st. kao bitna ostala dvojnost (štokavski tip prema kajkavskome), koja se također nastoji prevladati. Posredničku ulogu među njima ima tada upravo hibridni (trodijalekatni) tip.

Sve se to može dobro vidjeti upravo na primjeru leksikografije u odsječku što ga razmatramo, tj. u vremenu između god. 1728. i 1742. Predstavnikom jednog od polova u rečenoj dvojnosti možemo označiti Della Bellin *Dizionario*, koji leksikografski obrađuje ijekavsku štokavštinu (s nešto elemenata čakavsko-ikavske pisane tradicije). Drugi pol predstavlja Jambrešićev *Lexicon*, temeljen na kajkavskome književnom jeziku (koji je oduvijek bio otvoren naslojavanjima iz drugih dvaju narječja). Po sredini, između njih, stoji Belostenčev *Gazophylacium*, koji polazi od kajkavske dijalekatne osnove, ali prikuplja i lekseme iz Dalmacije i Slavonije.

U razdoblju što ga obilježuju Della Bella, Belostenec i Jambrešić učinjen je i bitan napredak u pogledu osposobljavanja književnoga jezika za njegovo funkcioniranje u cjelokupnome javnom životu, a napose u znanosti. Povijest naše starije književnosti pokazuje da je Demetrova ocjena bila djelomično točna, tj. da je u vrijeme renesanse, manirizma i baroka hrvatski jezik doista služio tek kao izražajno sredstvo lijepe književnosti (osobito u raznovrsnim i brojnim pjesničkim vrstama), dok su se znanstveni traktati gotovo isključivo pisali latinskim jezikom. Koliko god takvo stanje imalo dobrih posljedica (jer je našim znanstvenicima olakšavalo da sudjeluju u razvoju europske misli), rodilo je i nepovoljnim plodom: kočilo je svestrani procvat domaćega jezika.

Nastupom velikih hrvatskih rječnika prije sredine 18. stoljeća javili su se znaci da će se stanje bitno promijeniti. Ako bi se tome tražio primjer, dobro bi došao izbor hrvatskih adekvata za temeljni termin: *scientia*. U jednome od naših rječnika 17. stoljeća (u *Blagu*

⁵ Usp. o tome u mojoj knjizi: *Jezičnopovijesne rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979. (i to: *Ozaljski jezično-književni krug*, str. 197–212; *Leksikografski rad Ivana Belostenca*, str. 213–269).

jezika slovineškoga Jakova Mikalje, Loretto 1649.) za taj su pojam dani ovi izrazi: *znanje, umstvo, knjiženstvo*. Iako se tu može nazreti težnja da se stvori hrvatski termin, ipak je lako uočiti neprikladnost ponuđenih izraza: glagolskoj je imenici (znanje) bilo teško toliko suziti značenje da postane terminološki preciznom, a riječ *knjiženstvo* (prema samome Mikalji) imala je već ustaljeno značenje: »Kgnifgenftuo, Nauk; *Literatura, Doctrina, ae. Literatura, ae.*« Od predloženih leksema jedino je Mikaljina tvorba *umstvo* imala uvjeta da postane terminom.

U prvome od tiskanih rječnika 18. st., u Della Bellinu *Dizionarioju*, za riječ *scientia* nudi se pravo obilje istoznačnica: *umjenje, umjeteonstvo, umstvo, razum, znanje, znanstvo, mudroznanstvo, umjeteonos, mudroznanje*. To bogatstvo mogućnosti odaje bar tri stvari: prvo, da je leksikograf uložio izuzetan napor kako bi ponudio izbor riječi od kojih bi bar jedna mogla prevladati; drugo, da je dao maha svojoj tvorbenoj mašti, koja ga inače karakterizira; treće, da je pri tvorbi adekvata za taj temeljni termin naslutio pravi put, tj. izvođenje od sufikasa za apstraktne imenice: *-ost (umjeteonos[t])* i, pogotovu, *-stvo (umjeteonstvo, umstvo, znanstvo, mudroznanstvo)*.

U drugome i trećemu po redu tiskanom rječniku 18. stoljeća, u Belostenčevu *Gazophylaciumu* (1. dio) i u Jambrešićevu *Lexiconu*, nalaze se s. v. *scientia* najprije izrazi: *znanost, znanje*; kao treću im istoznačnicu Belostenec navodi izraz *umenje* (označen kao leksem dalmatinske provenijencije), a Jambrešić riječ *umitje*. Vidi se, dakle, da je već prije gotovo dva i pol stoljeća naša sjeverna leksikografija iznijela termin što prevladava u današnjoj hrvatskoj praksi – *znanost*.

3.

Ostaje pitanje jesu li se napori za obogaćivanje znanstvene terminologije u Hrvatskoj prve polovice 18. stoljeća zbivali u dvama odvojenim kulturnim krugovima što nedovoljno međusobno komuniciraju (tj. na štokavsko-čakavskome jugu i na kajkavskome sjeveru); ili je, pak, riječ o djelatnosti koja se, potječući iz dviju stjecajem nepovoljnih povijesnih prilika privremeno razdvojenih sredina, oslanja na izražajne potrebe znanstvenih pregnuća u tadašnjemu našem društvu te ima nade da se uskoro, još tijekom 18. stoljeća, slije u jedinstven tok.

Ponajprije, valja kazati da unapređivanje znanstvenoga nazivlja u nas nije tada bilo brigom samo leksikografije. U pojedinim se onovremenih pisaca jasno oblikuje svijest kako je »ilirčki« jezik već sazreo da se njime progovori u znanostima, pogotovu humanističkim. Čudno se vremenski podudaraju dva važna događaja: tek što je objavljen Della Bellin *Dizionario* (1728.), već se iduće godine (1729.) čuje apel književnika s juga Hrvatske, Ignjata Đurđevića, ovako iskazan u predgovoru djelu *Saltijer slovineški*:

»O utinam nostrates docti viri meis vestigiis insistant, ut nativo sermone altiora studia ac scientias pertractando additum illyricianae dialecto in literatorum rempublicam patefaciant!«⁶

⁶ *Djela Inacija Gorgija (Ignjata Đurđevića)*, za štampu priredio M. Rešetar, knjiga druga: *Saltijer slovineški* i proza, Stari pisci hrvatski, knjiga XXV. (1.), JAZU, Zagreb 1922., str. 28.

Ne raspoložemo izravnim dokazima o tome koliko je taj poziv djelovao na urednike Belostenčeva rječnika,⁷ ali je sigurno da su riječi Dubrovčanina Đurđevića služile tijekom 18. st. kao poticaj za mnoge književnike na drugome kraju Hrvatske, na njezinu sjeveru. Pišući, na primjer, prozni vjersko-polemiki spis *Kamen pravi smutnje velike* (tiskan u Osijeku god. 1780.), Slavonac Antun Kanižlić izriječno spominje kako ga je poticao citirani Đurđevićev poziv te kako mu je, pišući, od velike koristi bio upravo Della Bellin rječnik. Smjeli bismo, dakle, potvrdno odgovoriti na postavljeno pitanje te ustvrditi da je tijekom 18. stoljeća ne samo otvoren put standardizaciji hrvatskoga književnog jezika na štokavskoj osnovici nego i udaren temelj jedinstvenim naporima za izgradnju naše novije znanstvene terminologije.

4.

Preostaje nam da поблиže razmotrimo problematiku koja je nagoviještena temom. Prostor nam neće dopustiti da svoje teze potkrijepimo iscrpnim gradivom što bismo ga o terminologiji kakve znanstvene discipline mogli naći u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća. Stoga ćemo se potruditi da bar s nekoliko primjera pokažemo: a) kako je u označenome vremenu doista bilo napora ne bi li se latinskom nazivlju pronašli hrvatski adekvati, i b) kako se nije težilo samo imenovanju pojedinih humanističkih znanosti nego i nastojalo da se rječnički izbor obogati najvažnijim leksemima što ih je zahtijevala pojedina znanstvena oblast.

Rječnici prve polovine 18. st. traže temeljne hrvatske izraze za neke humanističke znanosti, tj. izraze koji bi odgovarali terminima *philosophia*, *ethica*, *historia*, pa i *philologia*. Pritom se nude dvojaka rješenja: višočlani opisi ili složenice. Tako se npr. riječ *philosophia* tumači kao: *ljubav mudrosti* (DB, B, J),⁸ *naravno mudroznanstvo* (J), ali i kao *mudroznanje* (DB) ili *mudroznanost* (B). Za pojam *ethica* nudi se ovaj izbor: *filosofija nadčudna* ili *čudoredna*, *čudorednos* (DB), *navuk* ili *znanost dobrih šeg*, *navad* ili *činov*, *filosofija nadčudna* (B), *zakon* i *vučenje dostojnoga držanja* i *lepoga življenja* (J). Riječ *historia* shvaća se kao *povedanje* (ili *pripovedanje*) *činov* (B), kao *pripovest istinska* (J), ali se nude i termini: *spovjedanje*, *повједanje* (DB);⁹ čak se predlaže kajkavskome fonetskom stanju prilagođen leksem *hištorija* (B). Riječ *historicus* ovako se, pak objašnjava: *povjedalac* (DB), *činov pisec* ili *ištorik* (B), *pisac pripovestih* (J). Do tog je vremena upravo naša leksikografija pobudila u nas interes za strane jezike, ali je

⁷ Belostenec je umro god. 1675., pa je njegov rukopis objavljen šest i pol decenija kasnije, i to uz redakciju koja je u *Gazophylacium*, između ostaloga, unijela dosta leksičke građe iz Della Bellina rječnika.

⁸ DB – Della Bellin *Dizionario*; B – Belostenčev *Gazophylacium*; J – Jambrešičev *Lexicon*.

Prvom objavljivanju ovoga priloga slijedili su još neki važni događaji. U listopadu 1988. u Splitu se održao znanstveni skup o Ardeliju Della Belli. Zbornik izlaganja (priredio ga je Drago Šimundža) tiskali su »Crkva u svijetu« i »Obnovljeni Život« (Split/Zagreb 1990.). Osim općih jezikoslovnih prinosa (Nives Sironić-Bonifačić, Josip Vončina) važni su bili pogotovu terminološki: osvjetljujući pravnu (Mladen Čulić) i matematičko-fizičku struku (Žarko Dadić). – U poznavanju dopreporodne sjevernohrvatske leksikografske problematike znatan je pomak donio pretisak Jambrešičeva *Lexicon*a (Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1992.); sa stajališta triju (od ukupno četiriju) tim rječnikom obuhvaćenih filologija dragocjene su rasprave u pogovoru objavili Antun Šojat, Stanko Žepić i István Nyomárkay, a vrijedno je i to što je Vladimir Vratović s latinskoga na hrvatski preveo Jambrešičeve popratne tekstove.

⁹ Iskorištavanje određenih morfema (prefiksa po- i korijena věd) upućuje na tvorbu koja će se kasnije javiti: *povijest*.

sistematski znanstveni rad oko proučavanja starih rukopisa još u začecima. Primjer Della Bellina postupka (koji je kao izvore za svoju rječničku građu iskoristio južnohrvatske pjesničke tekstove od kraja 15. do početka 18. st.) pokazuje kako će se uskoro javiti potreba da se u nas definira filologija kao znanost širokoga istraživačkog područja. S tim u vezi leksikografija sjeverne Hrvatske upravo tada tumači natuknicu *philologia* (npr. B: *ljubav govorenja ali navuka*). Opisi termina *gramatica* pokazuju da se ona shvaća kao znanstvena disciplina (B: *navuk dobroga govorenja i pisanja*), a i *rhetorica* se opisuje dvojako: kao vještina (DB: *ljeposlovka, hitrost lijepa govorenja*) i kao znanost (B: *leposlovka, znanost lepoga govorenja*). Tu su i nastojanja da se pronađe adekvat latinskoj riječi *jurisprudentia* (B i J: *pravdoznanje*), a u Jambrešićevu se *Lexiconu* izrijekom navodi da ta riječ odgovara njemačkom izrazu *Wissenschaft des Rechts*.

Osim temeljnoga hrvatskog termina za pojedinu znanstvenu oblast u prvoj se polovini 18. st. već teži da mu se odrede i najnužnije izvedenice. Radi kratkoće navest ćemo tek pokoji primjer.

Iz Della Bellina *Dizionarija*:

»historia – spovjedanje, povjedanje

historia favolosa – lažno povjedanje, povjedanje namišljeno, spovjedanje laživo

historicamente – po načinu od povjedaoca

historico – povjedalac«

Iz Belostenčeva *Gazophylaciuma*:

»philologia – ljubav govorenja ali navuka

philologicus – k znanja ljubavi spadajući

philologus – znanja ili navuka ljubitel, jezikov znanja ljubitel«

Iz Jambrešićeva *Lexicona*:

»philosophia – ljubav mudrosti, naravno mudroznanstvo

philosophicus – mudroznanški, mudroznan, k ljubavi mudroznanstva spadajući

philosophor – vučim se mudroznanstva, mudroznano govorim, poleg mudroznanja se pregovarjam

philosophus – ljubitel mudrosti, mudroznanac, vse narave premišljavavec«

Da bi se bolje razumjeli poticaji koji su autore hrvatskih rječnika u 18. st. upućivali na potragu za domaćom terminologijom humanističkih znanosti, valja kazati kako je već tada uznapredovala tendencija za razvojem domaćega školstva svih razina. Terminološki se to odražava tako da se čini razlika između školskih ustanova nižeg i višeg ranga. Schola se objašnjava kao *učionica* (DB), *škola*, *navuka mesto* i – dalmatinski – *skula* (B), *učilnica* i *škola* (J), dok se, naprotiv, *academia* prevodi: *mudroskupština*, *zbor knjižnika*, *književni skup* (DB), *velika škola* (B). S tim u vezi jasno se razlikuje *discipulus* (DB: *učenik*, *učionik*, B: *vučenik*, *navuka naslednik*, *učionik*, J: *vučenik*) i *studiosus* (DB: *dan na nauke*, *nastojeći na nauke*, B i J: *dijak*). Pokušavaju se pronaći hrvatski izrazi za akademske stupnjeve, npr. *doctor* (DB: *razumnik*, *umiteonik*, *naučitelj*, *unaučiteljnik*, *znanac*, *mudroznanac*, B: *navučitel*, J: *navučitel*, *vučitel*). Autori naših rječnika ujedno se trude kako bi preveli riječ *bibliotheca* (DB: *knjigaonica*, *knjigoshrana*, *knjižnica*, B: *mesto gde se knjige drže vsakojake*, J: *knjižnica*, *knjižarnica*, *knjigarnica*).

Iako ne možemo terminologije pojedinih struka ovdje iscrpnije prikazati, ipak ćemo reći da su neke od njih već do 18. stoljeća prošle znatan razvojni put. Vrijedi to npr. za gramatičku terminologiju. U prvoj našoj gramatici (*Institutiones linguae illyricae* Bartola

Kašića, 1604.)¹⁰ ona se, doduše, još ne određuje, ali je Jakov Mikalja (u uvodnoj »Gramatici talijanskoj« svojega rječnika, 1649.) sistematski stvarao velik broj gramatičkih termina (npr. nazivi za glagolska vremena: *vrijeme sadašnje*, *vrijeme neizvršeno*, *vrijeme prošasto*, *vrijeme veće neg prošasto*, *vrijeme koje ima doći*). Taj se posao nastavio i u leksikografiji 18. stoljeća. To je faza traganja za domaćim gramatičkim terminima, koji se još ne ustaljuju. Ivan Belostenec npr. uvodi ovakve gramatičke izraze: *samostojna*, *samobitna reč* (substantivus), *predima*, *reč ka se mesto imena polaže* (pronomen), *ime priložljivo*, *pristavno* (nomen adjectivum), *prepostavek* (praepositio), *slovo neglasovito*, *gluhoslovo* (consonans), *glasno slovo* (vocalis), itd. Za *vocabularium/dictionarium/lexicon* nude se ovi izrazi: *rečna kniga* (J), *rečnica* (B), *rečnik* (B), *slovník* (DB, B, J), *slovokniga* (J).

U pojedinim krajevima u kojima se odvajkada sudovalo našim jezikom (npr. u Hrvatskom primorju, gdje se sudstvo oslanjalo na višestoljetnu tradiciju što su je ustalili Frankopani još Vinodolskim zakonikom god. 1288.) bila je također vrlo razvijena hrvatska pravna terminologija. Budući da je u toj praksi sudjelovao i dio kajkavskih krajeva,¹¹ domaće je pravno nazivlje dobro zastupljeno u rječnicima sjeverne Hrvatske, Belostenčevu i Jambrešićevu.

5.

Ograničen izbor primjera što smo ih ovdje iznijeli omogućuje bar neki uvid u nastojanja naših leksikografa sredinom 18. st. (Ardelija Della Belle, Ivana Belostenca i Andrije Jambrešića) da udare temelje domaćoj terminologiji humanističkih znanosti. Potanja bi obrada (što bi iskoristila cjelokupnu leksičku građu) pokazala kako su ti naponi bili ozbiljni i plodonosni. Kad bi se, pak, naši rječnici izdani između god. 1728. i 1742. obradili s obzirom na cjelokupno nazivlje svih znanosti, ustvrdilo bi se da je tada obavljen značajan i zamašan posao. Ako, pak, rečeno razdoblje hrvatske leksikografije usporedimo s vremenom što mu prethodi (tj. s leksikografskim opusima Fausta Vrančića, Jakova Mikalje i Jurja Habledića), proistječe da su rječnici prve polovine 18. st. donijeli u terminologijskom smislu pravi prijelom. Dakako, nije to doba kad je nazivlje humanističkih znanosti u Hrvata definitivno izgrađeno i ustaljeno. No, tih se godina otvorio proces što će trajati kroz ostatak 18. i kroz cijelo 19. stoljeće, sve do Šuleka i nakon njega. Vlastitu književnu baštinu, ne mogući proučavati analitičkim metodama (nego dopuštajući da ih djela predaka – među kojima također Della Belle, Belostenca i Jambrešića – ponajviše impresioniraju svojom ljepotom ili svojim opsegom), istaknuti ljudi ilirskoga pokreta nisu uspjeli proniknuti u važne procese što su ih pojedini preci započeli. Zato su, između ostaloga, propustili uvidjeti kako je hrvatska leksikografija u 18. st. dala važan doprinos razvoju naše znanstvene terminologije. Dakako, Gajeve i Demetrove tužaljke da na tom polju nisu imali prethodnika valja ocijeniti kao nedovoljno utemeljene.

¹⁰ Usp. Bartholomaeus Cassius, *Institutiones linguae illyricae*, nunc iterum editit R. Olesch, Slavistische Forschungen herausgegeben von Reinhold Olesch, Band 21, Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1977.

¹¹ Prvi kajkavski pisac Ivan Pergošić prevodi s latinskoga te god. 1574. objavljuje pravno djelo *Decretum*.

Jezik hrvatske književnosti, koji se za renesanse, manirizma i baroka (tj. od kraja 15. do kraja 17. st.) nad dijalektnu bazu uzdizao ponajviše služeći srcu i osjećaju, tj. za potrebe pjesništva čuvajući nešto arhaizama te uvodeći nove jezične poetizme i metričke sastavnice, sada se – u prvoj polovini 18. st. – stao bogatiti na nov način. Nije više bilo dovoljno da jezik služi samo kao sredstvo lijepje književnosti; valjalo ga je osposobiti za uspješno funkcioniranje u svim sferama javnoga života, pa i u znanostima, koje se u nas tada počele razvijati pojačanim zamahom. Hrvatskom se jezikoslovlju toga doba postavljaju, dakle, veliki zadaci, a ispunit će ih u prvom redu leksikografija: unapređujući domaće nazivlje svih znanosti, osobito humanističkih. U pravome terminolojskom obilju, koje se tada iznalazi te nudi na upotrebu, dosta je izraza što se neće ustaliti; no i letimičan pogled na reduciranu, ovdje iznesenu građu očigledno pokazuje da su se pojedini termini sačuvali otada sve do našega doba: *znanost, učionica, učenik, sadašnje vrijeme, knjižnica, rječnik* itd. Sa stanovitom bi se, pak, tugom moglo reći da u opću upotrebu nisu ušli neki dobri, tada načinjeni izrazi, npr.: mudroznanstvo, ljeposlovka i dr.

Posebnu je ulogu u tom procesu imao Belostenčev *Gazophylacium*. Po svojoj trodijalekatskoj koncepciji, prihvaćajući lekseme iz svih naših krajeva, to je djelo prenijelo iz južne u sjevernu Hrvatsku obilje riječi, među kojima su također neki od termina što ih ovdje razmatramo. Belostenčev je rječnik tako ispunio prvorazrednu zadaću pri formiranju hrvatske leksičke norme u drugoj polovici 18. st. te je bitno utirao put ilirizmu.

Na temelju svega iznesenog smije se zaključiti kako je autorima hrvatskih rječnika u drugoj četvrtini 18. st. (*Dizionarija, Gazophylacioma* i *Lexicona*) prvenstvenim bio cilj što ga, parafrazirajući Ignjata Đurđevića, u osmom deceniju 18. st. izriče Slavonac Antun Kanižlić: to je općenita težnja tadašnjih pisaca »da domorodnim govorenjem visoke nauke i znanja tomačeći, iliričkomu jeziku u mudroskupštinu vrata otvore«. ¹²

TERMINOLOGY OF THE HUMANITIES IN CROATIAN EIGHTEENTH-CENTURY LEXICOGRAPHY

SUMMARY. Croatian lexicography was started by annex dictionaries, and its intense growth was announced by the first independently published dictionary, the five-language Faust Vrančić's *Dictionarium* in 1595. It reached its golden age in the second quarter of the 18th century, when three encyclopaedic dictionaries were published: Ardelio Della Bella's *Dizionario* (1728), Ivan Belostenec's *Gazophylacium* (1740) and Andrija Jambrešić's *Lexicon* (1742). These dictionaries introduced a considerable number of terms necessary to the humanities, thus foretelling the terminological endeavours of the 19th century: the Croatian Revivalists' plans and Bogoslav Šulek's fundamental contributions.

¹² Antun Kanižlić, *Kamen pravi smutnje velike*, Osijek, 1780., str. 176.